

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-83>

УДК 372.3/4

Мельник І.М., Заремба Л.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИХОВАТЕЛЯ ЗДО

Анотація. У статті акцентовано увагу на поняттях «педагогічна майстерність» та «спілкування». Схарактеризовано компоненти педагогічної майстерності. Досліджено значущість педагогічної взаємодії, гуманістичної спрямованості, комунікативності у професійній діяльності вихователя ЗДО. З’ясовано роль спілкування у діяльності вихователя. Охарактеризовано різноманітні стилі спілкування стосовно вияву авторитарності, а саме: зневажливе ставлення до дітей; скандальний; непослідовний. Наголошується на негативному впливі означених стилів на емоційний стан у колективі. Зроблено висновок щодо необхідності вдосконалення мистецтва спілкування вихователя ЗДО як невід’ємної і важливої складової педагогічної майстерності вихователя. Узагальнено, що головне кредо педагога у спілкуванні «Я разом з вами», що відповідає концептуальним засадам гуманістичної педагогіки.

Ключові слова: мистецтво спілкування, вихователь, педагогічна майстерність, взаємодія, стилі спілкування, вихованець, комунікативність.

Melnyk Iryna, Zaremba Lyudmyla
Lesya Ukrainka Volyn National University

THE ART OF COMMUNICATION IS AN INTEGRAL PART OF PEDAGOGICAL SKILLS OF THE EDUCATOR

Summary. The article focuses on the concepts of "pedagogical skills" and "communication". The components of pedagogical skill, such as humanistic orientation of activity, professional competence, professionalism, pedagogical abilities, pedagogical technique, communicativeness are singled out and characterized. The significance of pedagogical interaction as one of the special types of relations with another person in the professional activity of a preschool teacher is investigated. It is emphasized that pedagogical interaction includes the systematic constant implementation of communicative actions of the teacher, which aim to cause an appropriate reaction from the child. It is clarified the role of communication in the activities of a preschool teacher. Various styles of communication in relation to the manifestation of authoritarianism are characterized, namely: contempt for children; scandalous; inconsistent. There is an emphasis on the negative impact of these styles on the emotional state in the team. The content of communicative skills of a teacher is determined, which includes the ability to understand another person, self-expression, the ability to make contacts, to communicate. There are also a number of typical difficulties in identifying communication skills of the teacher, including the organization of contact with the group, choosing the right tone and style of relationships, the ability to communicate in different situations, mastery of speech, professional and lexical training, facial expressions, plastic expressiveness and attractiveness, observation and insight. It is emphasized that determining the level of communicative skills of a teacher is one of the indicators of his professional and pedagogical readiness. There is made the conclusion about the need to improve the art of communication of a preschool teacher as an integral and important component of the pedagogical skills. It is generalized that the main credo of the teacher in communication "I am with you", which corresponds to the conceptual principles of humanistic pedagogy.

Keywords: art of communication, preschool teacher, pedagogical skill, interaction, communication styles, pupil, communicativeness.

Постановка проблеми. Нова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» змінює вимоги до професійної підготовки майбутнього вихователя. Сучасний педагог є ініціатором власної активності – практичної діяльності, спілкування, поведінки, пізнання, а також здатним до самовдосконалення.

Про необхідність підвищення професійної підготовки майбутніх педагогів з дошкільного виховання наголошується в законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту», пріоритетних напрямках Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ століття, Коментарі до базового компонента дошкільної освіти в Україні та інших програмних документах.

Сучасне полікультурне суспільство висуває нові запити до професійної підготовки фахівців дошкільної освіти. Нині від випускника педагогічного ЗВО вимагаються уміння мислити критично, вибудовувати конструктивну взаємодію

з вихованцями, батьками, адміністрацією, вільно володіти мистецтвом спілкування. Відтак набувають актуалізації питання вдосконалення педагогічної майстерності вихователя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над розробкою проблеми педагогічної майстерності педагога, спілкування як її складової працювали у свій час А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, І.О. Синиця, І.А. Зязюн, Ю.Г. Барабаш, А.Й. Капська, С.О. Сисоева, В.А. Кан-Калик, Н.В. Гузій, І.М. Сагач.

У працях названих авторів детально з’ясовується змістова сутність поняття «педагогічна майстерність», його складові, акцентується увага на механізмах формування педагогічної майстерності фахівця педагогічного профілю.

Педагогічну майстерність Ю. Барабаш, Н. Кузьміна, Н. Гузій, І. Зязюн тлумачать як найвищий рівень педагогічної діяльності, як комплекс властивостей особистості педагога,

що забезпечує високий рівень самоорганізації педагогічної діяльності, розуміють як синтез наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва. Вони виокремлюють такі складові педагогічної майстерності: гуманістичну спрямованість діяльності, професійну компетентність, професіоналізм, педагогічні здібності, педагогічну техніку, комунікативність.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, окремі важливі аспекти педагогічної майстерності, в тому числі й спілкування залишаються мало вивченими стосовно фахівця дошкільної освіти.

Об'єктивна необхідність вивчення проблеми спілкування в контексті педагогічної майстерності вихователя дошкільного закладу зумовили вибір напрямку нашого дослідження.

Формулювання цілей статті: акцентування уваги на проблемі мистецтва спілкування як невід'ємної складової педагогічної майстерності вихователя ЗДО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що педагогічна діяльність – це діяльність педагога в навчально-виховному процесі, спрямована на формування і розвиток особистості вихованців. У діяльності розкривається педагогічна майстерність вихователя. Зазначимо, що педагогічна діяльність буде ефективною за умови високого рівня педагогічної майстерності.

Ефективність процесу виховання багато в чому залежить від дій педагога суб'єкта педагогічного процесу, тобто вихователя, який безпосередньо й багатогранно впливає на кожний його компонент. Головне – педагог повинен зробити вихованця центральним постаттю цього процесу, його активним, свідомим, повноправним та самостійним учасником.

На наше переконання, цього може досягти вихователь, який керується гуманістичною спрямованістю – однією з провідних характеристик педагогічної майстерності.

Гуманістична спрямованість особистості вихователя означає ставлення до дитини як до найвищої цінності, визнання її права на свободу і щастя, вільний розвиток і прояв своїх здібностей. Вільно реалізувати свої творчі можливості задля себе і оточення людина може лише за наявності віри у саму себе. Остання зміцнюється тоді, коли сприймаються і оцінюються не тільки її позитивні якості, а вся особистість у цілому, тобто коли її люблять, поважають її гідність, виявляють гуманність.

Водночас гуманізм не є абсолютизованим усе-прощенням і покірністю стосовно недосконалості людини. Педагог повинен ставити перед вихованцем посилені і розумно сформульовані вимоги з метою його подальшого розвитку, тобто здійснювати педагогічний вплив гуманістичного, а не авторитарного характеру.

Авторитарність у педагогічній практиці зумовлена переважно суб'єктивними факторами: низьким рівнем культури педагога, прагненням прискорити тема розвитку дітей усупереч їх індивідуальним особливостям, незнанням інших засобів впливу тощо.

У цьому контексті суттєвим є міркування щодо різноманітності стилів спілкування стосовно вияву авторитарності. Скористаємося класифікаці-

єю, яку подає Л. Штабова на основі досліджень болгарського вченого Шипковенського [1, с. 45]:

– авторитарно-диктаторський, коли педагог диктує вимоги, не стимулюючи ініціативу і самостійність вихованців;

– зневажливе ставлення до дітей. Дітям даються грубі, образливі характеристики, вселяється безнадійність. Наприклад: «Ледар, безсоромник, тупий»;

– скандальний. Педагог нестриманий, підвищує голос до крику. Голосно робить зауваження, рідко хвалить дітей, акцентує увагу на недоліках;

– непослідовний. Характеризується тим, що з одним педагогом уважний, чуйний, з іншим – не помічає насміхається з них. Має «любимчиків» і нелюбих.

Акцентуємо, що ці стилі спілкування негативно впливають на емоційний стан у колективі.

Азбукою педагогічної культури В. Сухомлинський називав доброзичливість та дбайливе ставлення до дитини. Доброзичливий педагог повинен ставитися до вихованців так само, як би він ставився до своєї дитини. Дбайливість – це той лакмусовий папірець, за допомогою якого визначається моральне здоров'я колективу. Це та струна, яка має забриніти в кожному педагогічному вчинкові, в кожній педагогічній дії. Педагог перестає бути педагогом там, де обривається ця стержена нитка гуманістичного звучання [2, с. 119].

Крім того, дитині потрібні захищеність, допомога і підтримка, які ґрунтуються на гуманістичній позиції вихователя стосовно до дітей: це розуміння їхньої беззахисності й усвідомлення власної відповідальності за їхнє життя і здоров'я, емоційне самопочуття і розвиток.

Захищеність особистості дитини в колективі означає, що кожна дитина переконана в тому, що її не скривдять, вислухають, зрозуміють її душевний стан, допоможуть, підкажуть, коли вона оступилася.

Істотним передумовами впливовості педагога є його психологічна й педагогічна спостережливість і контактність. Психологічна спостережливість – це здатність помічати внутрішні стани дитини, її настрої і прагнення. Психологічно спостережливий вихователь бачить особливості сприймання, процесів пам'яті, мислення на заняттях, помічає ступінь розуміння дитиною порад і зауважень, внутрішню сторону ігрової і творчої діяльності дитини під час малювання, конструювання, ліплення, ставлення до педагога. Сучасні гуманістичні педагогічні концепції – гуманістична педагогіка, педагогіка співробітництва і особистісно орієнтована педагогіка – особливу увагу звертають на формування між вихователями і вихованцями суб'єкт суб'єктних взаємин. Характер цієї взаємодії є важливою характеристикою сучасного педагогічного процесу.

Поняття «взаємодія» у загальному розумінні відображає універсальну, загальну форму руху, вплив об'єктів один на одного. Для людини це характерне прагнення до взаємодії з різними об'єктами оточуючого світу. Через взаємодію людина засвоює природні та суспільні явища, закономірності, процеси, орієнтується в оточуючій реальності, визначає способи свого мислення і поведінки. З цим поняттям пов'язана потреба людини у спілкуванні, до навчання, освіти,

власного розвитку (К.А. Альбуханова-Славська, Л.П. Буева, О.В. Киричук, Н.Л. Коломінський, В. Кан-Калик, О.І. Кіліченко).

Взаємодія – одна з філософських категорій, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємну зумовленість і зміну стану чи взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого. Взаємодія є особливим видом безпосереднього або опосередкованого, зовнішнього чи внутрішнього відношення. Ознаки об'єкту можуть бути пізнані тільки у взаємодії з іншими об'єктами.

Взаємодія – узгоджена діяльність з досягнення спільних цілей, результатів, з вирішення учасниками значущих для них проблем чи завдань. Один із психологічних законів підкреслює зв'язок розвитку особистості й діяльності. Цей зв'язок лежить в основі розуміння педагогічної значущості взаємодії, в якій і через яку розкривається вся складна система здібностей – предметно-практичних та моральних. Взаємодія є одним із основних способів активізації саморозвитку і самоактуалізації підлітка. Її додатковий ефект – міжіндивідуальний вплив, що базується на взаєморозумінні та самооцінці.

Педагогічна наука оперує поняттям педагогічної взаємодія, що розглядається як одна із основних категорій педагогіки. Це поняття зустрічається в різних дослідженнях, присвячених висвітленню особливостей педагогічного процесу, особливостей педагогічного спілкування та ін. У численних психолого-педагогічних напрацюваннях підкреслюється, що взаємодія людини з іншою є особливим типом зв'язку, стосунків, які передбачають взаємний вплив сторін, зміни. Серед цих взаємодій особливе місце належить спілкуванню (специфічна форма суб'єкт-суб'єктної взаємодії) і спільної діяльності (специфічна форма суб'єкт-об'єктної взаємодії). Між ними існують певні зв'язки: спілкування є і атрибутом спільної діяльності і самостійною цінністю [1; 5; 7].

Суб'єкт – суб'єктна взаємодія (спілкування в широкому розумінні) включає в себе комунікацію як обмін інформацією (спілкування у вузькому розумінні), взаємодію як обмін діями і сприймання на основі його один одного. Комунікація на основі певної сумісної діяльності передбачає, що досягнуте взаєморозуміння реалізується в нових сумісних зусиллях (В.В. Краєвський, І.Я. Лернер).

Педагогічна взаємодія – систематичне постійне здійснення комунікативних дій вихователя, що мають на меті викликати відповідну реакцію з боку учня. Водночас це і взаємодія на самого вихованця, причому викликана реакція спонукає в свою чергу реакцію взаємодіючого (Я.Л. Коломінський, А.В. Мудрик). Відомо, що в авторитарній парадигмі взаємодія трактувалася як педагогічний вплив педагога на вихованця, як зумовленість та поява поведінки дитини під впливом активних дій дорослого, а також як готовність прийняти виховуючий вплив дорослого (вихованість). Якщо педагогіка минулого базувалася на принципі активного (швидше командного) і одностороннього впливу, то сучасна педагогіка будується на принципі сумісної ціннісної діяльності, що передбачає мистецьке створення педагогічних ситуацій розвитку. Взаємодія за-

вжди демократична і базується на прийнятті індивідуальних інтересів партнера.

Особливістю педагогічної діяльності є те, що предметом діяльності тут є людина з притаманною власною активністю, тому вона не може бути нічим іншим, як взаємодією, хоча і носить часто асиметричний характер.

Педагогічний потенціал педагогічної взаємодії відкриває широкі перспективи для вдосконалення всієї системи освіти, для поглиблення професіоналізму, для формування нової концепції взаємодії «вихователя і вихованця» в цілому.

У рамках цієї взаємодії між двома сторонами педагогічної діяльності складаються певні стосунки. Вони можуть бути у вигляді співпраці, уваги, співробітництва, а можуть бути як диктант, домінування, вимоги, тобто авторитарними стосунками.

У педагогічному плані «взаємодія» визначає існування освітніх та виховних процесів, з нею пов'язані цілі і зміст, методи і форми педагогічної діяльності, мотиви поведінки і рушійні сили педагогічного процесу (В. Кан-Калик, Т.Д. Кирилова, А.К. Маркова).

Здатність до педагогічної взаємодії означає універсальну особливість педагога, характерну для виконання його функцій в педагогічному процесі, що дозволяє впливати на інших людей у спільній діяльності, забезпечити досягнення бажаних результатів, комфортність педагогічного процесу.

Процес взаємодії – це цілеспрямований взаємообмін і взаємозбагачення суттю діяльності, досвідом, емоціями, установками, різними позиціями [3; 4].

Діяльність вихователя, передусім пов'язана з людським чинником і передбачає наявність *комунікативно-стимульовального компонента*. Для його ефективної реалізації вихователь повинен мати такі особистісні якості:

- бути людиною доброю, любити вихованців такими, якими вони є; це – головний мотив педагогічної діяльності;
- вміти емпатувати вихованцям;
- бути оптимістом;
- персоніфікувати людину майбутнього;
- бути творчою людиною тощо.

Безумовно, ці якості педагога виявляються під час спілкування, і це передбачає його високогуманність.

Педагогічна взаємодія передбачає і доцільну організацію спілкування учасників навчального процесу: стосунки співробітництва і взаємодопомоги, широкий обмін інформацією між учасниками навчального процесу, зустрічний процес, прихильність дітей до дій вихователя, співпереживання в радості пізнання, співучасть у вирішенні проблемних питань і пізнавальних завдань, прагнення прийти один одному на допомогу в разі потреби.

Створення особливих ситуацій спілкування в навчальному процесі («допоможи однокласнику», «перевірте роботи один одного», «вислухай відповідь», «оціни твір сусіда справа»), дозвіл допомогти товаришу при невдачах, труднощах знімає психологічний бар'єр, що виникає між педагогом та вихованцем чи створюється внаслідок нерозумної організації спілкування, коли діти

один від другого закривають рукою зошит, коли вони часто скаржаться один на іншого, коли присікається будь-яке прагнення допомогти товаришеві, вивести його зі складного становища.

Безумовно, суттєвим є і такий компонент спілкування як комунікативна виразність педагога. Ми підтримуємо позицію І. Беґа стосовно того, що «слово педагога лише тоді буде переконливим, якщо в ньому гармонійно поєднуються глибокий зміст і зворушлива велич» [3, с. 67].

Вважаємо, що поради А.С. Макаренка вчителям стосовно самовдосконалення, оволодіння мистецтвом красномовства, поведінки стануть у пригоді й вихователям ЗДО.

Вчений рекомендував учителю самовдосконалюватися, оволодіти мистецтвом красномовства, поведінки, спілкування в різних аудиторіях. Вчений щиро зізнавався, що він не мав таланту педагога, але майстром своєї справи став у результаті наполегливої праці, в тому числі й над удосконаленням комунікативних умінь. Антон Семенович серйозно працював над своїм голосом, дикцією, диханням. Нинішньому вихователю варто запозичити методику А. Макаренка, яку він описав так: «Я став справжнім майстром тільки тоді, коли навився говорити «Іди сюди» з 15-20 відтінками, коли навчився давати 20 нюансів на обличчі, в постаті і в голосі. І тоді я не боявся, що хтось до мене не підійде або не почує, що треба» [4, с. 247].

Оволодіння засобами і способами самовиховання комунікативних умінь – процес тривалий і поступовий, однак він повністю залежить від самого педагога.

На основі аналізу досліджень Єлканова С.Б., Зязюна І.А., Кан-Калика В.А. [5; 6] ми виокремили низку типових труднощів у вияві комунікативних умінь педагога.

1. Адаптація до педагогічної діяльності.
2. Проблема першого знайомства з групою.
3. Вивчення колективу (незнання методів виховання чи невміння їх застосування).
4. Організація контакту з групою.
5. Вибір вірного тону і стилю взаємостосунків.
6. Управління своєю поведінкою в різних ситуаціях.
7. Уміння звертатися до дітей у ході педагогічної діяльності.
8. Майстерне володіння словом.
9. Професійно-лексична підготовка.
10. Органічне поєднання дій та спілкування з дітьми.
11. Уміння спілкуватися в різноманітних ситуаціях.
12. Уміння діяти оперативно, гнучко.
13. Уміння орієнтуватися в психологічній атмосфері, настроях дітей.
14. Здатність захоплювати дітей навчальним матеріалом.
15. Вміння швидко емоційно переключатися в потрібних ситуаціях.
16. Мімічна, пластична виразність і привабливість.
17. Уміння вирішувати завдання творчого характеру.
18. Педагогічна спостережливість і проникливість.
19. Професійне педагогічне мислення.

20. Уміння грати з дітьми.

21. Наявність здібностей долати внутрішню тривогу (роздратованість), негативні установки на окремих вихованців.

22. Уміння правильно спланувати власний робочий час.

23. Уміння адекватно виявляти і передавати педагогічне відчуття (гніву, радості, подиву, захоплення).

24. Вміння прогнозувати.

25. Робота в ситуації емоційного напруження.

Виокремлені нами труднощі та інші, виділені дослідниками (Єлканов С.Б., Кан-Калик В.А., Капська А.Й. та ін.), свідчать, що педагогічне спілкування на професійному рівні здійснюється непросто. Тому педагогу важливо працювати над його розвитком та самовихованням комунікативних умінь і здібностей, водночас з вдосконаленням пізнавальних, інформаційних, організаторських умінь та здібностей, що складають зміст професійного самовиховання.

Відзначаємо доречність міркування Капської А.Й., що «в будь-якій діяльності учителя-вихователя проявляються ті чи інші елементи майстерності живого слова» [7, с. 54].

Означені уміння вважаються складнішими, ніж пізнавальні та конструктивні, оскільки останні є одним із показників комунікативних умінь. Готовність педагога до реалізації комунікативних умінь, використання їх як чинника педагогічного впливу є складною системою єдності структурних компонентів професійно-педагогічного спілкування. Комунікативні уміння необхідні для організації педагогічно доцільних взаємостосунків з учасниками педагогічного процесу.

Визначення рівня комунікативних умінь педагога – це один із чинників його професійно-педагогічної готовності.

Теоретичні дослідження засвідчують, що у зміст комунікативних умінь входять уміння розуміти іншу людину, самовираження, уміння вступати в контакти, вести спілкування. Тобто тут передбачаються такі часткові вміння як уміння «читати на обличчі», з тону, за жестами, мімікою, а також бачити, чути та ін.. Важливим є також моделювання психічного стану особистості співбесідника.

Самовиховання комунікабельності передбачає розвиток всіх компонентів спілкування – емпатії, саморозкриття, техніки контактів. Безумовно, до навчання в педагогічному закладі людина певною мірою оволодіває цими вміннями. Однак для педагога цього недостатньо, йому необхідно мати тонке відчуття іншої людини, володіти тактом, вміти впливати на людей.

Один із визнаних шляхів оволодіння вмінням «читати з обличчя» – індивідуальна життєва практика, спостереження, спеціальні вправи.

Безумовно, у кожній із запропонованих методик є плюси й мінуси. Однак найсуттєвіше у них – аналіз процесу спілкування педагога й вихованця. Отримані при цьому знання – база для формування відповідних умінь.

Відомо, що знати й вміти – це не одне й те ж. Практична психолого-педагогічна діяльність вчителів забезпечить самовиховання умінь і навичок педагогічного спілкування.

Досконалість педагогічної техніки, адекватність впливу педагогічної мети і завдань, їх відповідність морально-психологічній ситуації свідчить про достатній рівень сформованості умінь активно впливати на вихованців. Результативність спілкування залежить від дотримання норм педагогічної етики і від якостей особистості.

На наш погляд, мистецтво спілкування найбільш успішним буде, коли вихователь у своїй практиці опирається на конвенційний (тобто зручний для обох сторін, економний) рівень спілкування у якому мовленнева діяльність характеризується такими параметрами:

- рівноправністю, взаємоповагою і етичною компетентністю партнерів, обов'язковим вживанням у мові необхідних формул етикету;
- адекватним тоном (спокійним, нейтральним) і темпом мовлення (рівним);
- уникненням різких оцінних слів, іронічних зауважень, наслідок та інших негативних вербальних проявів на адресу співбесідника.

Найбільш ефективним шляхом взаємодії педагога й вихованця у контексті гуманної педагогіки є діалогічний. Головне кредо педагога при цьому «Я – разом з вами» абсолютно відповідає концептуальним засадам інноваційної оптимі-

тичної педагогіки, технології особистісно орієнтованого та розвивального навчання, педагогіці співробітництва.

Спілкування «вихователь-дитина» передбачає:

- вміння швидко і вірно орієнтуватися в різних умовах спілкування;
- вміння планувати і виконувати систему взаємодій;
- швидко і точно знаходити шляхи і засоби, які б відповідали індивідуальним особливостям вихователів і вихованців;
- відчувати і підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, презентований нами аналіз провідних аспектів спілкування як складової педагогічної майстерності вихователя ЗДО дозволив узагальнити, що мистецтво спілкування є важливим підґрунтям успіху його педагогічної діяльності. Фахівцям, які працюють у сфері дошкільної освіти, передусім варто вдосконалювати комунікативність як одну з головних властивостей особистості.

Перспективи подальшого вивчення проблеми вбачаємо в узагальненні технологій формування педагогічної майстерності вихователя ЗДО.

Список літератури:

1. Штабова Л. Подолання елементів авторитарності як необхідна умова модернізації освіти. *Початкова школа*. 2004. № 4. С. 45–47.
2. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / Вибр. тв.: В 5-ти т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 1. С. 55–208.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1. Особистісно-орієнтований підхід. Теорет.-технол. засади : Навч.-метод. посібник. Київ : Либідь, 2003. 278 с.
4. Макаренко А.С. Методика виховної роботи. Київ : Радянська школа, 1990. 117 с.
5. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. Москва : Просвещение, 1987. 192 с.
6. Педагогічна майстерність : Підручник / За ред. І.А. Зязюна. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Вища школа, 2004. С. 422.
7. Капська А.Й. Педагогіка живого слова : Навч.-метод. посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 140 с.

References:

1. Shtabova, L. (2004). Podolannia elementiv avtorytarnosti yak neobkhidna umova modernizatsii osvity [Overcoming elements of authoritarianism as a necessary condition for modernization of education]. *Pochatkova shkola. Ukrainian pedagogical Journal*, no. 4, pp. 45–47.
2. Sukhomlynskyi, V.O. (1977). Problemy vykhovannia vsebichno rozvynenoi osobystosti [Problems of education of a comprehensively developed personality]. *Vybr. tv.: V 5-ty t. Kyiv: Rad. shkola*, vol. 1, pp. 55–208.
3. Bekh, I.D. (2003). *Vykhovannia osobystosti: [Raising a personality]. U 2 kn. Kn. 1. Osobystisno-orientovanyi pidkhd. Teoret.-tekhno. zasady: Navch.-metod. posibnyk. Kyiv: Lybid, 278 p.*
4. Makarenko, A.S. (1990). *Metodyka vykhovnoi roboty [Methodology of educational work]. Kyiv: Radianska shkola, 117 p.*
5. Kan-Kalyk, V.A. (1987). *Uchyteliu o pedahohycheskom obshcheny [Teacher on pedagogical communication]. Moscow: Prosveshchenye, 192 p.*
6. *Pedahohichna maisternist [Pedagogical skills] (2004): Pidruchnyk / Za red. I.A. Ziaziuna. 2-e vyd., dopov. i pererob. Kyiv: Vyshcha shkola, p. 422.*
7. Kapska, A.Y. (1997). *Pedahohika zhyvoho slova: Navch.-metod. posibnyk [Pedagogy of the living word]. Kyiv: IZMN, 140 p.*